

J. KARACIEJUS

DĖL SOCIALINIO TERMINO *RYKŪNIA* FORMOS

Senosios Lietuvos oficialiuose raštuose, parašytuose kitomis kalbomis (baltarusių, lenkų, iš dalies lotynų) yra patekę ne tiek jau mažai lietuviškų žodžių¹, kurių rašyba palyginti labai įvairuoja. Todėl iš šiuose raštuose randamų užrašymų ne visada lengva atstatyti tikrąją lietuviško žodžio lytį. Be to, kai kurie šiuose raštuose aptinkami lietuviški žodžiai taip iškraipyti, jog iš pirmo žvilgsnio netgi nelengva patikėti jų lietuviškumu. Tai nesunku įsitikinti pasižiūrėjus į K. Jablonskio knygą „Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje“ (K., 1941). Pvz.: *berelo* = *bėralas* dokumentuose rašoma: *берела, берала, бярела, берла, бярла, беръла, бэръла; biero-la, berla* (p. 2–4); *jevja* = *jauja*: *ев'я, яв'я, евя, евъя, явъя, е'вя, евъя, евя, явгу* (nom. dual.); *iowia, iawia, jewia, iewia, iownia, jawia, jawgia, iawgia, jowia, jewnia, jownia* (p. 78–84). Dėl to norint nustatyti kiek galima autentiškesnę šiuose raštuose randamo lietuviško žodžio (ypač jeigu jis jau pasitraukęs į pasyvųjį leksikos fondą ir gyvojoje kalboje nebavartojamas) lytį, neretai kyla nemaža sunkumų, nes galima „rekonstruoti“ ne vieną, bet kelias formas. Vienas toks nelietuviškuose raštuose palyginti dažnas, o lietuviškuose raštuose atrodo tik J. Bretkūno biblijoje (pakitusia reikšme) bei K. Širvydo žodyne randamas, bet jau seniai gyvojoje kalboje nebavartojamas žodis, kurio lietuviška forma iki šiol nėra aiški – socialinis terminas *rykūnia*. Jo rašyba senuosiuose, kitomis kalbomis parašytuose, dokumentuose labai įvairuoja, o K. Širvydo žodyne pateikta vienaskaitos vardininko forma *rikunia* (56)² taip pat kelia abejonių.

Iš senųjų ne lietuvių kalba rašytų reikalų raštų lietuviškus žodžius rinkęs ir tyrinėjęs K. Jablonskis minėtoje knygoje vienaskaitos formą atstato *rykūnė*³. Tokia šio socialinio termino forma iš K. Jablonskio knygos pateko ir į kitų istorikų darbus⁴. Kuo remdamasis K. Jablonskis šią formą laikė autentiškiausia, sunku tiksliai

¹ K. Jablonskis nurodo, kad senuosiuose ne lietuvių kalba rašytuose dokumentuose jam pavyko rasti 218 bendrinių „pagrindinių lietuviškų žodžių, o kartu su išvestiniais <...> jų yra apie 320“. – Žr.: Jablonskis K. Lietuviški žodžiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės oficialiųjų raštų kalboje ir jų reikšmė Lietuvos kultūros ir visuomenės istorijai. – Kn.: Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. V., 1973, p. 273.

² Čia ir toliau skaičiai po pavyzdžių, paimtų iš K. Širvydo žodyno, žymi trečiojo K. Širvydo žodyno leidimo puslapius. Naudotasi fotografuotinių šio žodyno leidimu. – Kn.: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. V., 1979.

³ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. – K., 1941, d. 1, p. 195.

⁴ Plg.: Būtėnas D. Rykūnė. – Kn.: Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1958, t. 1, p. 243–247; Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija. – V., 1978, p. 33.

pasakyti. Patikimiausią nuomonę šiuo klausimu yra ne taip seniai išdėstęs K. Pakalka⁵, kuris pirmasis suabejojo šitokio atstatymo taisyklingumu. K. Pakalkos manymu, šio žodžio vienaskaitos vardininko forma yra ne *rykūnė*, bet *rykūnia* arba *rykūnija*⁶. Tačiau ir toliau lieka ne visai aišku, kuriai iš šių formų atiduoti pirmenybę, nes, kaip jau buvo sakyta, K. Širvydo žodyne pateiktą formą *rikunia* iš tikrųjų galima atstatyti tik į *rykūnia* arba *rykūnija* ir jokiais būdais ne į *rykūnė*. Ir štai kodėl. K. Širvydo žodyno trečiajame leidime vardažodžių gale *-ė* dažniausiai rašoma *-e* ($\approx 760x$), retkarčiais — *-ie* ($\approx 42x$) ir yra tik vienas pavyzdys, kur vienaskaitos vardininke vienur rašoma *-ia*, kitur — *-e*, nors, atsižvelgiant į lenkų bei lotynų kalbų žodžius bei lietuviškus atitikmenis, galima įtarti, jog taip daroma sąmoningai, pvz.: *Obecność* / *Praesentia*. *Buytis* / *bumenia*, *bukla*, p. 229; *potomność* / *potomny czās* / *Posteritas*. *potam*, *bumene*, p. 336. Todėl savaime peršasi išvada, kad K. Širvydas žodyne rašmenimis puikiais skyrė *-ė-* kamieną nuo *-iā-* kamieno. Tiesa, šiame K. Širvydo žodyno leidime yra palyginti nemažai vardažodžių, kurių gale rašoma *-ia*. Pastaroji galūnė vartojama dviem atvejais: vienur ji rašoma vietoj *-ija* ($\approx 15x$), kitur — vietoj *-ia* ($\approx 26x$)⁷. Tačiau *-ia* = *-ija*, be jokios abejonės, skaičiuotina šiuose žodžiuose: *abacia* 266, *adweria* 314, *ceremonia* 236, *herežia* 91, *kancelari-a* 94, *kanoni-a* 95, *małmazia* 162, *materia* 124, 411, *mumia* 182, *padwaria* 73 (nors senuosiuose raštuose yra ir *padvarė*), *panonia* 374, *piwania* 297, *plebonia* 285, *stacia* 420, *suplikačia* 427, *Szaławia* 432. Iš pacituotų pavyzdžių nesunku pastebėti, kad tai daugiausia slaviškos kilmės arba per slavų kalbas į lietuvių kalbą atėję kitų kalbų žodžiai⁸. Šalia šių pavyzdžių K. Širvydo žodyne *-ia* žymima *-iā-* kamieno moteriškosios giminės daiktavardžiai: *bumenia* 229, *iþmonia* 391, *mieþkieria* 427, *minia* 36, *nuomonia* 14, 52, 381, *ratušia* 374, *sumania* 353, *wiešnia* 73, *wišnia* 481, *žinia* 2 ir t.t. Matyt, K. Širvydo laikais *-iā-* kamienas buvo plačiau vartojamas negu dabar. Nuo to laiko dalis šio kamieno žodžių tarmėse dėl fonetinių bei morfologinių priežasčių perėjo į *-ė-* kamieną, nes abiejų šių kamienų sąveika pastebima ir dabar⁹.

Vadinasi, norint nustatyti autentiškiausią šio socialinio termino formą, reikia ieškoti kitų šaltinių. Jau kelis kartus minėtoje K. Jablonskio knygoje pateikta nemažas pluoštas senųjų dokumentų, kuriuose vartojama *rykūnia*, ištraukų. Tačiau juose įvairiais linksniais vartojamas šis socialinis terminas morfologijos požiūriu, atrodo, yra labiau priderintas prie dokumento kalbos ir nėra visiškai patikimas šaltinis autentiškiausiai jo formai atstatyti. Pavyzdžiui, Vilniaus vaivadijos ir Ukmergės pavieta teritorijose rašytuose dokumentuose randame tokias jo formas:

⁵ Pakalka K. Iš lietuvių kalbos žodžių istorijos (*rykūnija*, *rykūnia* ir *rykūnė*). — Kalbos kultūra. 1974, sąs. 27, p. 68.

⁶ Pakalka K. Min. str., p. 68–69. Plg. dar: Lietuvių kalbos žodynas. V., 1978, t. 11, p. 518.

⁷ Čia neskaičiuojami tokie pavyzdžiai, kai *-ia* rašoma po *e*, *o* (*gieradeia* 29, *nutirpintoia* 53) bei po *č*, *dž* (*gifločia* 4, *newedžia* 14).

⁸ Skardžius P. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. — K., 1931, p. 25, 49, 95, 126, 136, 150, 170, 205, 210.

⁹ Plačiau žr.: Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V., 1966, p. 223–226.

рыкун'я, рыкунья, рыкуны, рыкунью, rykuny, rykuniey, rykunia; rykunio, rykunia, rykuniu, rykunij¹⁰.

Tiesa, šis socialinis terminas retkarčiais pasitaiko XVII a. lietuviškose priesaikose. Tačiau ir jose žodis rašomas nevienodai, pvz.: *Asz Palanya Adamaycia, rykunya pono Iono Purtikos prysiekiu*, Upytė (1642 m.)¹¹; *Asz Ona Jurgaicia Rykunia*¹² *Pona Albrychta Pousleyska prysiekiu*, Upytė (1651 m.). Bet šios priesaikos, kaip matyti iš autentiškesnių jų publikacijų, užrašytos, atrodo, ne taip jau gerai lietuvių kalbą mokėjusių žmonių, nes kartais du atskiri žodžiai suplakami į vieną¹³.

Atrodo, kad autentiškiausią šio socialinio termino formą galima atstatyti remiantis lietuvių kalbos faktais. Berods visi kalbininkai pripažįsta, jog nomen agentis *rykūnia* yra etimologiškai sietina su senuosiuose raštuose dažnai aptinkamu veiksmažodžiu *rykauti* „valdyti, tvarkyti, šeiminkauti, rikiuoti“. Vadinas, darybos požiūriu tai neturėtų būti labai senas archaizmas, nes nesunkiai galime išskirti šaknį *ryk-* ir priesagą *-ūn-* (plg. *bėgūnas, tekūnas*). Todėl, remiantis K. Širvydo pateikta forma *rikunia* bei prisiminus, jog tarmėse *-jā-* kamieno bei *-ē-* kamieno žodžiai neretai pereina vienas į kitą¹⁴, galima manyti, kad autentiškiausią šio socialinio termino formą yra *rykūnia* (plg. *viešnia*). Taip galvojant nesunku paaiškinti, kodėl J. Bretkūnas tą patį žodį *rykūne* retkarčiais vartojo „sugulovės, Keibswēib“ reikšme.

Nereikia užmiršti, kad lietuvių kalboje turime kelis daiktavardžius nomina agentis fem. su priesaga *-ija*: *gabija* ir kt., nomina agentis neutr. *beprotija* „paukšius, kvailys“ (LKŽ I² 758), *meldija* „prašytojas, kas meldžia“ (LKŽ VII 1028) bei nomina agentis masc. *medijas, prekybos* ir kt. Bet darybiškai visi jie nuo *rykūnios* labai skiriasi – tiek moteriškosios, tiek bevardės, tiek vyriškosios giminės nomina agentis yra sudaryti priesagą *-ija* pridėdant tiesiog prie šaknies, o ne prie išvestinio kamieno. Iš minėtų nomina agentis fem. et neutr. seniausias, be abejo, yra *gabija*¹⁵, o *beprotija* bei *meldija*, matyt, yra ne tokie jau seni dariniai, nes, anot P. Skardžiaus, „šiaip jau priesaga *-ija* nomina agentis nelinkstame žymėti“¹⁶. Šį teiginį iš dalies patvirtina ir akademinis „Lietuvių kalbos žodynas“, kuriame prie šių žodžių randame tik dvi santrumpas – *J, Sb*, t.y. abu jie žinomi tik iš J. Juškos žodyno, o *meldija* užrašytas dar ir Subačiaus apylinkėse, nors P. Skardžiui abu jie buvo žinomi tik iš J. Juškos žodyno¹⁷.

¹⁰ Jablonskis K. Min. veik., d. 1, p. 195, 196, 197, 199, 200, 201.

¹¹ Ten pat, p. 329.

¹² J. Gerulis antrą kartą paskelbęs šią priesaiką 1927 m. nurodo, jog originale parašytą formą *rykunica* pirmasis jos paskelbėjas J. Spruogis „skaitė *Rykunitia*; rodosi taisyklingsiau“. – Žr. Gerullis J. Senieji lietuvių skaitymai. – K., 1927, p. 243, išn. 1. – Tokią J. Spruogio pataisą, net neužsimindamas apie ją, priėmė ir K. Jablonskis. – Žr.: Jablonskis K. Min. veik., p. 203.

¹³ Plg.: Gerullis J. Min. veik., p. 243.

¹⁴ Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966, p. 223–226.

¹⁵ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg – Göttingen, 1962, Bd. 1, p. 126–127.

¹⁶ Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. – V., 1943, p. 83.

¹⁷ Ten pat.

‘ Taigi pati šio žodžio daryba bei kiti kalbos duomenys rodytų, jog autentiškiausia šio socialinio termino forma turbūt yra *rykūnia*, o ne *rykūnija*. *Rykūnija*, jeigu ji iš viso buvo lietuvių kalboje vartojama, tai tikriausiai ne pačiai *rykūniai* pavadin-ti, o kuria nors kita reikšme (plg. *seniūnija*, *perkūnija*, *gyvūnija*). Todėl *rykūnija* var-toti nomen agenti fem. reikia labai labai atsargiai, nes lietuvių kalboje, rodos, netu-rime nė vieno tokios darybos nomina agentis daiktavardžio. Be to, K. Širvydo žodyne esančių *-ė-* ir *-iā-* kamienų daiktavardžių rašybos analizė rodo, kad tiek K. Širvydo raštai, tiek kiti lietuvių kalbos faktai neduoda jokio pagrindo užrašymą *rykunia* atstatyti į *rykūniją*. Pateikti faktai rodytų, kad autentiškiausia šio sociali-nio termino forma yra *rykūnia*, o ne *rykūnė*.

О ФОРМЕ СОЦИАЛЬНОГО ТЕРМИНА *RYKŪNIA*

Резюме

В официальных документах XVI—XVII вв. Великого княжества Литовского, написанных на белорусском, польском и частично на латинском языках встречается немало литовских слов, большинство которых, как правило, — разные социальные термины, обозначающие специфические черты политической и экономической жизни государства и уже давно ставшие историзмами. Орфография (особенно морфологических форм) литовских слов, встречающихся в этих документах, очень разнообразна, и создается впечатление, что она зависит от языка документа. Поэтому далеко не всегда ясно, какая морфологическая форма скрывается под такой разнообразной орфографией, особенно если слово не встречается в письменных памятниках литовского языка того времени.

Один из таких социальных терминов литовского языка, морфологическая форма кото-рого до сих пор не совсем ясна, — *rykūnia* „женщина, ответственная за хозяйство“. В офи-циальных документах того времени встречаются такие формы этого слова: *рыкун'я*, *рыкунья*, *рыкуния*, *рыкунью*, *рыкунио*, *рыкунииц*; *rykunia*, *rykuniey*, *rykuny*, *rykunij* и др. Кроме того, в словаре К. Ширвидаса встречаем *rikunia* (им. пад. ед. ч.). Выдающийся знаток и исследова-тель старых архивов, историк К. Яблонскис реконструировал им. пад. ед. ч. — *rykūnė*, т.е. он думал, что у слова была основа на *-ė-*. Такая форма этого социального термина ли-товского языка употребляется и в трудах историков. Впервые в правильности этой реконструк-ции усомнился К. Пакалка. По его мнению, этот старый социальный термин можно ре-конструировать только следующим образом: *rykūnia* или *rykūnija*, но никоим образом не *rykūnė*. Однако, не совсем ясно, которой из этих двух форм отдать предпочтение. В статье, ссылаясь на статистический анализ орфографии словаря К. Ширвидаса и [на модели слово-образования литовского языка, автор пытается доказать, что настоящая форма этого слова есть *rykūnia*, что в XVI—XVII вв. данный термин имел основу на *-ā-*.